

О. Ф. МЕЛЬНИЧУК

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ У МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА ЛЮДИНИ НА ОСВІТУ

З'ясовується сутність і роль юридичних фактів у механізмі реалізації права людини на освіту. Зосереджується увага на їхніх видах та особливостях юридичного складу.

Ключові слова: юридичні факти, освітні правовідносини, право на освіту, механізм реалізації права.

В статтє выясняється суцність и роль юридических фактов в механизме реализации права человека на образование. Концентрируется внимание на их видах и особенностях юридического состава.

Ключевые слова: юридические факты, образовательные правоотношения, право на образование, механизм реализации права.

The article essence and the role of legal facts in the mechanism of the human right to education. Focusing attention on their forms and features of the law.

Key words: legal facts, educational legal, right to education, of the judiciary.

У юридичній літературі визнається, що юридичні факти – це не лише «проміжна ланка» між нормою права та реалізацією передбачених нею прав чи свобод, а самостійний активний елемент процесу такої реалізації, який опосередковується відповідною системою прав особистості як матеріального, так і процесуального характеру¹. Функціональне призначення юридичних фактів зумовлює посилений інтерес науковців до розкриття їхньої правової природи як у загальній теорії держави і права, так і в галузевих дослідженнях. Проблема юридичних фактів у контексті теорії освітнього права вивчалася такими російськими вченими, як В. Сирих, В. Шкатулла. В аспекті забезпечення конституційного права людини та громадянина на освіту це питання порушував В. Боняк. Однак поки що недостатньо вивченою є роль юридичних фактів у механізмі реалізації права людини на освіту. Зазначене доводить потребу проведення даного дослідження.

Хоча в юридичній доктрині відсутній єдиний концептуальний підхід щодо юридичних фактів, проте можна сказати, що з приводу цього поняття сформувався відносна однозначність. Якщо не враховувати незначні відмінності у пропонуваніх науковцями дефініціях, то можна сказати, що в цілому дослідники вважають юридичними фактами життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну та припинення правовідносин. На думку більшості вчених, ними є не будь-які обставини, а лише ті, що визначені нормами права. У зв'язку з цим М. Матузов зазначає, що надання правового характеру тим або іншим обставинам цілком залежить від волі законодавця, офіційної влади, а не від самих учасників життєвого процесу, хоча без них ці обставини могли б і не настати². Щойно у суспільних відносинах з'являються юридичні факти, зазначені в гіпотезах норм, остання починає діяти, внаслідок чого її адресати в одних випадках мають можливість реалізувати свої права й обов'язки, в інших – набувають суб'єктивних прав та обов'язків, передбачених диспозицією норми³.

Протилежну точку зору висловлює Ю. Гревцов, відповідно до якої юридич-

ний факт не виникає з норми права, а навпаки, норма права обумовлюється юридичним фактом, тобто є його наслідком. Проте вчений зазначає, що дане твердження дійсне, якщо аналізувати ці явища не в генетичному плані, а у функціональному. За останньої умови основною ланкою стає нормативно-правовий акт, саме в ньому зазначаються ті чи інші події, дії у значенні юридичних фактів, саме на його основі виникають правові суспільні відносини⁴. Як бачимо, дискусії дослідників в означеному напрямі зумовлені різними підходами щодо праворозуміння.

Послугуючись напрацюваннями більшості науковців, будемо вважати юридичними фактами у механізмі реалізації права людини на освіту конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну та припинення освітніх правовідносин.

Юридичним фактам притаманні певні ознаки. Вважаємо, що їх цілком можна використати для розкриття сутності юридичних фактів у механізмі реалізації права людини на освіту. В. Гордєєв до них відносить наступні: індивідуальність, соціальна змістовність, об'єктивоване вираження, зв'язок з правом, причинний зв'язок з правовими наслідками⁵.

З метою глибшого розуміння сутності обставин, що спричинюють динаміку освітніх правовідносин, застосуємо загальноприйняту в теорії права класифікацію юридичних фактів. Використаємо такий критерій, як їхнє функціональне призначення, відповідно до якого юридичні факти поділяються на правовстановлюючі (зумовлюють настання правовідносин), правозмінюючі (спрямовані на зміну правовідносин), правоприпиняючі (спричинюють припинення правовідносин). Даний підхід до класифікації юридичних фактів має не лише теоретичне значення, але й практичне застосування, наприклад, в Освітньому кодексі Республіки Білорусь. У главі сьомій цього кодексу вміщуються статті, які визначають обставини виникнення, зміни та припинення освітніх правовідносин. Проаналізувавши їх, доходимо висновку, що підставами для динаміки освітніх правовідносин законодавець визнає договір, а за відсутності потреби в ньому – рішення керівника навчального закладу.

Переважно для руху освітніх правовідносин, недостатньо наявності одного факту, а необхідний, так званий у теорії права юридичний (фактичний) склад. Його утворюють самостійні юридичні факти, які знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності. Взяті окремо ці елементи не виконують самостійно роль юридичного факту, бо не спричиняють руху правовідносин. Їхня функція проявляється лише у взаємодії та взаємозв'язку з іншими, які разом утворюють юридичний (фактичний) склад. Саме він і забезпечує певний результат: зумовлює припинення, зміну або виникнення правовідносин.

Виникнення освітніх правовідносин пов'язане з юридичним складом, до якого входить низка фактів, об'єднаних у взаємоузгоджену систему. Тут доречно згадати слова М. Матузова, який, ілюструючи життєвими ситуаціями теорію юридичних складів, наводить для прикладу «правовідносини типу «студент-вищ», виникнення яких потребує наступних умов: а) атестата про завершення загальної середньої школи; б) складання вступних екзаменів; в) прохідний конкурсний бал; г) наказ ректора про зарахування на перший курс відповідного навчального закладу»⁶.

Звісно, в умовах розвитку суспільних відносин порядок вступу до вищого навчального закладу змінився, тому юридичний склад, який є підставою для

виникнення цього виду освітніх правовідносин, набув іншого вигляду. Аналіз вітчизняного освітнього законодавства вказує на те, що їх виникнення зумовлює сукупність різних елементів юридичного складу. Такими фактами можуть бути: стан здоров'я; стан сирітства; стан дитини, позбавленої батьківського піклування; відношення до військової служби; наявність цільового направлення для здобуття освіти за квотою; статус громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; статус ветеранів війни; досягнення визначних успіхів у вивченні профільних предметів тощо. Скажімо, право брати участь у конкурсі за результатами вступних екзаменів у вищому навчальному закладі або за результатами зовнішнього незалежного оцінювання за вибором мають особи з обмеженими фізичними можливостями (інваліди I та II груп, діти-інваліди). Відповідно одна з вказаних обставин і зумовить обов'язковість того чи іншого елемента в юридичному складі: результату вступних екзаменів або зовнішнього незалежного оцінювання. Наведемо інший приклад. У разі вступу до вищих навчальних закладів на підготовку за державним замовленням на умовах цільового прийому згідно з установленими квотами обов'язковим компонентом юридичного складу буде направлення, видане відповідними органами освіти. Подібних прикладів можна навести чимало.

Для утворення юридичного складу, який є підставою виникнення загально-освітніх правовідносин, теж характерна наявність неоднакових елементів. Аналіз чинного освітнього законодавства свідчить, що підставою виникнення загально-освітніх правовідносин є наказ директора про зарахування учня до навчального закладу. Проте для видання наказу має значення подання низки документів: заяви, медичної довідки про стан здоров'я, відповідного документа про освіту (крім учнів першого класу). У низці випадків перелік документів буде визначати правовий статус навчального закладу. Зокрема, мають значення форма власності навчального закладу (у комунальних школах конкурси не проводяться, отже, не потрібні їхні результати), його тип (наприклад, для виникнення правовідносин між учнем і школою-інтернатом необхідний висновок відповідних психолого-медико-педагогічних консультацій; для шкіл соціальної реабілітації – рішення суду тощо).

Для кращого розуміння сутності юридичного складу, який є підставою виникнення освітніх правовідносин, доречно звернутися до Освітнього кодексу Республіки Білорусь, у якому він чітко унормований та виражається в таких діях: подання документів; проведення професійно-психологічної співбесіди або тестування зі спеціальностей вищої освіти; професійного відбору зі спеціальностей вищої та середньої спеціальної освіти; вступних екзаменів і/або конкурсу у випадках, передбачених кодексом або іншими актами законодавства; розгляд керівником або приймальною комісією поданих документів, а також результатів вступних випробувань і/або конкурсу; прийняття рішення приймальною комісією про прийом (зарахування) до навчального закладу у випадках, передбачених кодексом або іншими актами законодавства; укладення договору у випадках, передбачених кодексом; видання наказу про прийом (зарахування) до навчального закладу, у тому числі, коли відносини виникають на підставі договору.

Як зауважувалося вище зміну та припинення освітніх правовідносин забезпечують відповідно правозмінюючі та правоприпинюючі юридичні факти. Прикладом першого з них може бути видання наказу керівника навчального закладу про переведення студента з денної форми навчання на заочну, з контрактної форми

навчання на бюджетну, з однієї спеціальності на іншу тощо.

Правоприпиняючим юридичним фактом у механізмі реалізації права людини на освіту є наказ керівника навчального закладу про відрахування особи, яка навчається. Юридичний склад і тут має місце. Скажімо, у випадках відрахування студента з вишу з ініціативи третіх осіб (за рішенням суду, яким особі призначається покарання у вигляді позбавлення волі або у разі ліквідації навчального закладу тощо). Як бачимо, у механізмі реалізації права людини на освіту чільне місце займають юридичні склади, наслідком яких є динаміка освітніх правовідносин. Різні за своєю структурою юридичні склади зумовлюють виникнення, зміну, припинення освітніх правовідносин одного виду.

Один і той самий юридичний факт може спричинити декілька правових наслідків. З одного боку, призвести до виникнення, зміни чи припинення освітніх правовідносин, а з другого – набуття певних прав і обов'язків. Так, атестат учня про повну загальну середню освіту є фактом юридичного складу, який припиняє загальноосвітні правовідносини, а також наділяє особу можливістю реалізувати право на вищу освіту. Так само отримання диплома про вищу освіту буде підставою для припинення вищеосвітніх правовідносин і водночас фактом юридичного складу, який може зумовити виникнення післядипломних правовідносин. Візьмо інший приклад. Наказ керівника навчального закладу про зарахування особи на заочну форму навчання, з одного боку, є необхідним елементом юридичного складу, який забезпечує виникнення освітніх правовідносин у сфері вищої освіти, а з другого – буде фактом, який надасть переважне право цій особі як працівнику залишитися на роботі у випадку скорочення штату або дозволить реалізувати право на додаткову відпустку у зв'язку з навчанням. На основі наведених прикладів можна зробити наступні узагальнення: 1) юридичні факти не лише забезпечують рух правовідносин, але й набуття суб'єктами прав та обов'язків; 2) до юридичного складу, наслідком якого є припинення одного виду освітніх правовідносин, можуть входити елементи юридичного складу, який зумовлює виникнення іншого виду освітніх правовідносин; 3) юридичний склад може утворювати факти, які належать до тієї самої галузі законодавства або до різних.

Важливе значення має поділ юридичних фактів за вольовим критерієм на юридичні дії та юридичні події. Серед юридичних дій вирізняються правомірні, які поділяються на юридичні акти та юридичні вчинки. Юридичними актами є правомірні дії суб'єктів освітніх правовідносин, що здійснюються з наміром створити юридичні наслідки. Чільне місце у їхній групі посідають правозастосовні акти, наявність яких при реалізації права на освіту є обставиною, яка підтверджує, конкретизує права й обов'язки. Нагадаємо, що під час застосування норм права розуміють спосіб зовнішнього прояву формально-обов'язкового правила поведінки індивідуального характеру, яке підтверджує, встановлює, змінює або скасовує юридичні права й обов'язки персоніфікованих суб'єктів у конкретній життєвій ситуації⁷. Вчені відносять правозастосовні акти до юридичних фактів і вважають, що з ними «державна пов'язує реалізацію прав і свобод особистості, їх втілення в життя. Вони, як і інші юридичні факти, створюють юридичну основу для реалізації прав і свобод, забезпечують переведення абстрактної соціальної можливості в реальну дійсність»⁸.

На наш погляд, у механізмі реалізації права людини на освіту правозастосовні акти слід вважати безперечним юридичним фактом, бо жодні освітні правовідносини (крім реалізації даного права шляхом самоосвіти) не можуть виникнути,

змінитися та припинитися без видання такого акта. Як було з'ясовано вище правозастосовний акт входить як елемент до юридичного складу, який зумовлює рух освітніх правовідносин. Детальна класифікація правозастосовних актів здійснена в теорії права, тому залишимо її за межами дослідження. Проте зауважимо, що найбільш практичне значення для динаміки освітніх правовідносин мають такі правозастосовні акти, як наказ і договір. Наказ керівника навчального закладу про прийом (зарахування), переведення, відрахування особи видається завжди, незалежно від наявності договору про надання освітніх послуг. Укладання договору передбачається у випадках, визначених освітнім законодавством. Доречно зазначити, що в Освітньому кодексі Республіки Білорусь врегульовано 18 видів договорів, які є підставою для динаміки того чи іншого виду освітніх правовідносин. Серед них – договори про підготовку наукового працівника вищої кваліфікації як на платній основі, так і за рахунок бюджету, про підготовку спеціаліста, про перепідготовку робітника (службовця), про стажування, про надання платних послуг у сфері освіти тощо.

Окрім наказу та договору, не можна не згадати й інші правозастосовні акти, які виконують важливі функції у механізмі реалізації права людини на освіту. Маємо на увазі документи, які офіційно підтверджують дані про освітній чи освітньо-кваліфікаційний рівень особи, тобто володіння нею знаннями, уміннями, навичками, які відповідають державним стандартам. Перелік документів про освіту (свідоцтво, атестат, диплом тощо), а також порядок їх замовлення, видачі та обліку в Україні визначається підзаконними актами. Документи про освіту мають неабияке значення, оскільки забезпечують офіційне підтвердження права людини на освіту та, у ряді випадків, дають змогу реалізувати право на працю. До речі, на думку Страсбурзького Суду, для того, щоб право на освіту діяло, необхідно, щоб особа могла отримувати користь із здобутої освіти, тобто, щоб мала право офіційного її визнання⁹. Спостерігається деяка наступність у використанні цих документів при реалізації права людини на освіту. Здобути вищу освіту без наявності атестата про повну загальну середню освіту не можна за жодних обставин. Необхідно враховувати, що іноді саме від того чи іншого документа залежить певний результат. Так, атестат з відзнакою про повну загальну середню освіту надасть переважне право зарахування абітурієнта до вишу за умови рівної кількості конкурсних балів у порівнянні з іншими абітурієнтами.

Юридичні вчинки також є правомірними діями та виконують роль юридичних фактів. З ними юридичні норми пов'язують юридичні наслідки в силу самого факту вольової дії. Так, якщо особа, навчаючись у художній школі та виконуючи домашнє завдання, напише картину, то правові наслідки настануть не залежно від її бажання – буде здійснюватися правова охорона даного твору.

Підставою виникнення правових наслідків у сфері освіти можуть бути й неправомірні дії суб'єкта, тобто правопорушення (злочини та проступки). Вчинення правопорушення передбачає настання юридичної відповідальності певного виду. Відтак, спричиняє виникнення правовідносин іншої галузі права. Прикметно, що неправомірні дії можуть зумовити й припинення освітніх правовідносин, на відміну від цивільного права, в якому правопорушення «ніколи не бувають такими, що припиняють правовідносини»¹⁰. Наприклад, зі змісту ч. 5 ст. 39 Закону України «Про професійно-технічну освіту» від 10 лютого 1998 р. №103/98-ВР стає зрозуміло, що законодавець надає керівнику навчального закладу право відрахувати учня (слухача) за: незадовільні успішність, поведінку; невиконання

вимог навчального плану та навчальних програм; вироком суду, який набрав законної сили; грубі порушення навчальної дисципліни або правил внутрішнього розпорядку професійно-технічного навчального закладу. Ч. 1 ст. 45 Закону України «Про вищу освіту» від 17 січня 2002 р. №2984-III зазначає підстави для відрахування осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі, серед яких невиконання навчального плану, порушення умов контракту. У цих випадках неправомірні дії спричиняють шкоду суспільству, державі або іншим учасникам освітніх правовідносин і водночас негативно позначаються на задоволенні потреб самої особи. Точніше, вона самостійно обмежує можливість реалізації суб'єктивного права на освіту в даному навчальному закладі.

Під час реалізації права людини на освіту мають місце й юридичні події. Вони не залежать від волі суб'єктів освітніх правовідносин, але зумовлюють їх виникнення, зміну або припинення. Непереборна сила, стихійне лихо, смерть, досягнення певного віку слугують підставами для динаміки освітніх правовідносин.

Отже, юридичними фактами у механізмі реалізації права людини на освіту є конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну та припинення освітніх правовідносин. Один і той самий юридичний факт може спричинити декілька правових наслідків: забезпечити динаміку правовідносин і набуття прав та обов'язків. У механізмі реалізації права людини на освіту поширені юридичні склади, елементи якого не виконують самостійної ролі факту, бо не спричиняють динаміки освітніх правовідносин. Різні за своєю структурою юридичні склади можуть зумовлювати однакові правові наслідки. До юридичного складу можуть входити елементи іншого юридичного складу і при цьому обидва вони зумовлюють різні правові наслідки. Юридичний склад можуть утворювати факти, які належать до тієї самої галузі законодавства або до інших.

1. *Реалізація прав громадян в умовах розвинутого соціалізму* / [Е. В. Аграновская, Н. В. Витрук, Л. Н. Завадская и др.; Отв. ред. Е. А. Лукашева]. – М.: Наука, 1983. – С. 82-83. 2. *Теорія держави та права. Курс лекцій* / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М.: Юрист, 1999. – С. 496. 3. *Гордеев В. В.* Правова природа юридичного факту // *Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки.* – Вип. 51. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – С. 692. 4. *Гревцов Ю. И.* К правовопониманию: правовые отношения в связи с юридическими фактами и нормами права // *Право України.* – 2010. – № 4. – С. 155. 5. *Гордеев В. В.* Цит. праця. – С. 694. 6. *Теорія держави та права. Курс лекцій.* – С. 497. 7. *Рабинович П. М.* Основи загальної теорії права та держави: Навч. пос. – К.: Атіка, 2001. – С. 134. 8. *Реалізація прав громадян в умовах розвинутого соціалізму.* – С. 87. 9. *Гом'єн Донна.* Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини; [пер. з англ. Т. Іваненко та О. Павличенка]. – Львів: Кальварія, 2000. – С. 120. 10. *Цивільне право України: Підручник* / Є. О. Харионов, Н. О. Санахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 79.